

УДК: 82-1:82-8 (575.2) (04)

*Асаналиев Токтобек Наматбекович,
К.Молдобасанов атындагы Кыргыз улуттук
консерваториясынын доцентинин милдетин аткаруучу
Асаналиев Токтобек Наматбекович,
и.о. доцента
Кыргызский национальной консерватории
имени К. Молдобасанова
Asanaliy Toktobek Namatbekovich,
acting assistant professor
Kyrgyz National Conservatory
named after K. Moldobasanov*

КЫРГЫЗ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДЕП-АХЛАК МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация. Бул макалада XIX-XX кылымдын башында жашап өтүшкөн кыргыз акындарынын чыгармаларындагы адеп-ахлак маселелери, аларда кенен чагылдырылган адамдардын жүрүм-турумундагы оң жана терс маанидеги сапаттар каралган. «Жакшылык», «жамандык», «адилеттүүлүк», «адилетсиздик», «бакыт», «мекенчилдик», «коомдук жыргалчылык», «милдет», «ар-намыс», «достук», «эмгек» сыяктуу адеп-ахлактык кенен түшүнүктөргө болгон кыргыз акындарынын көз караштары жана ой-пикирлери ачылып берилген.

Негизги сөздөр: адеп-ахлак, чыгарма, жакшылык, адилеттүүлүк, коом, адам, акын, морал, идея, пикир.

ПРОБЛЕМЫ НРАВСТВЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ КЫРГЫЗСКИХ АКЫНОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы нравственности в творчестве кыргызских акынов XIX – в начале XX веков, в произведениях которых широко освещаются положительные и отрицательные стороны поведения людей. Подробно раскрываются взгляды кыргызских акынов на такие понятия нравственности как «добро», «зло», «справедливость», «несправедливость», «счастье», «патриотизм», «общественное благо», «обязанность», «честь», «дружба», «труд» и т.д.

Ключевые слова: нравственность, произведение, добро, справедливость, общество, человек, поэт, мораль, идея, мнение.

PROBLEMS OF MORALITY IN THE WORK OF KYRGYZ SINGER IMPROVISERS

Abstract. This article discusses the problems of morality in the work of Kyrgyz singer improvisers of the XIX early XX centuries, in the works of which the positive and negative aspects of human behavior are widely highlighted. The views of Kyrgyz singer improvisers on such concepts of morality as «good», «evil», «justice», «injustice», «happiness», «patriotism», «public good», «duty», «honor», «friendship», «work», etc. are revealed in detail.

Keywords: morality, work, good, justice, society, person, poet, morality, idea, opinion.

Бизге маалым болгондой, кыргыз акындары «эл ырчысы» деген наам менен кошо «эл акылманы», «даанышман» деген аттарга да ээ болушкан. Ушул жаатта акын Жеңижок: «Акын адам – даанышман» [1, 134-б.], – деп баса белгилеген. Чындыгында алдынкы көз караштагы кыргыз акындары өзүлөрү жашашкан коомдун үлгүлүү, даанышман адамдары катары жалпы элдин кызыкчылыгын көздөшкөн, анын мүдөөсүн иш жүзүнө ашырганга көмөк көрсөтүшкөн. Алардын маани-маңызы жагынан терең гумандуу чыгармаларынын таалим-тарбиялык, билим берүүчүлүк, багыт көрсөтүүчүлүк таасири өтө чоң болгон.

Акындардын чыгармачылыгы ааламды жана коомдогу түрдүү көрүнүштөрдү таанып-билүүгө адамды үндөгөн ойлорго бай. Анткени нукура көркөм чыгармалар, демейде, мазмунга байкелет, чыныгы талант терең ой толгоолорго жакын, ынак болот. Бул ааламдын маани-маңызы эмнеде, чек-кыйыры кайда? Дүйнө эмне үчүн мына ушундай турум-турпатта? Ал кантип жаралды, кайда барат, кандай болот? Адам баласынын жашоо тиричилигинин сыры эмнеде, тагдыры не? Коом канткенде өнүгөт? Адам жашоосунун деңгээлин өзгөртүү жолдору кайсылар? Ушул өндүү суроолорду көрүнүктүү окумуштуу Ж.Бөкөшов адилет белгилегендей, «чоң акын, зор жазуучу буйтап өтө албайт. Эртеби, кечпи, аларга өзүнүн жообун берет» [2].

Дегенибиз менен, акындардын чыгармаларынын өзөгүн адеп-ахлакка байланыштуу ойлор түзөт. Коомдун ар түрдүү катмарларынын өкүлдөрүнүн жүрүм-турумдарына моралдык жактан баа берүүдө, тескери моралдык нормаларга сын айтууда, оң багыттагы адеп-ахлактык сапаттарды элге жайылтууда акындардын чыгармаларынын ролу өтө зор болгон.

Кыргыз акындарынын адеп-ахлактык көз караштарында жакшылык жана жамандык проблемасы борбордук орунду ээлейт. Бул табигый көрүнүш, анткени бүтүндөй эле моралдык нормаларды жалпылаган «жакшылык» жана «жамандык» түшүнүктөрү моралдык жактан баа берүүнүн туюнтулушунун кыйла жалпы формасы болуп саналат. «Жакшы адам» жана «жаман адам» деген баа берүүлөр адеп-ахлактуу

(ыймандуу) жана адеп-ахлаксыз (ыймансыз) деген баалоолор менен теңдештирилет.

Кыргыз акындарынын чыгармаларында жакшылык жамандыктан, боорукердик таш боордуктан так бөлүнүп турат. Мына ушуларга маани берилбей, аларды аралаштырып жиберүү адамдардын адеп-ахлактык жактан бузулушуна, коомдун деграациялануусуна алып келет. Жакшылык жогору бааланбаган жана жамандык тескери көрүнүш катары көрсөтүлбөгөн коомдун келечеги болбойт.

Акындар жакшылык менен жамандыкты түшүнүүдө элдин кызыкчылыгынан чыгышкан. Адамдарга мүнөздүү оң маанидеги адеп-ахлактык белгилерди алар жакшылык катары карашкан. Ал эми гумандуулукка, адамгерчиликке төп келбеген адеп-ахлактык белгилерди жамандык катары баалашкан. Маселен, Токтогул ушул жаатта мындай деп белгилейт:

Жаман адам белгиси –
Өз камы үчүн жүгүрөт,
Жакшы адам белгиси –
Эл камы үчүн күйүнөт [3, 60-б.].

Кыргыз акындарынын чыгармаларында адеп-ахлактык баа берүүнүн негизги критерийлеринин бири болуп эсептелген адилеттүүлүк жана адилетсиздик маселелери өзгөчө орунду ээлейт. Алар үчүн адилеттүү болуу – бул бийик адамгерчиликке, боорукерликке кең пейилдикке ээ болуу. Ушундан улам акындарда адилеттүүлүк түшүнүгү адеп-ахлактуулук деген түшүнүккө төп келген кеңири мааниге ээ. Башкача айтканда, адилеттүүлүк – бул баарынан мурда адамдарга карата болгон гумандуу мамиледе жарала турган бардык жакшылыктардын эң маанилүүсү, эң жогорку изгилик. Адамдын жүрүм-туруму адеп-ахлактуулуктун чыныгы принциптерине карама-каршы келбесе жана коомдун жыргалчылыгына багытталса ал адилеттүү адам катары саналат. Мисалы, акын Арстанбек мындай дейт:

Калп айтканга мазак бол,
Кара өзгөй болбой калыс бол.
Кошоматтан алыс бол.
Таразанын ташы бол [4, 136-б.].

Кыргыз акындары үчүн «адилеттүүлүк» - бул адеп-ахлактык жаатындагы түшүнүк гана болбостон, ошондой эле

социалдык-саясий аң-сезимдик да түшүнүк. Анткени аталган түшүнүк сакталышы же өзгөртүлүшү керек болгон коомдук иш-аракеттери мына ушундай болушу керек деген көз караштан туруп баа берет. Ушул мааниден алып караганда кыргыз акындары «адилеттүүлүктү» коомдон жана адамдардын өз ара мамилелеринен бөлүп кароого болбой тургандыгын туура байкашкан.

Кыргыз акындары адилеттүүлүккө негизделген коом өнүгүүгө ээ болот деп эсептешкен. Адилеттүүлүк орнобогон жерде өнүп-өсүү болбойт. Учурунда үстөмдүк кылган бийлик төбөлдөрү үчүн «адилеттүүлүк» катары эсептелген нерселер, акындар тарабынан «адилетсиздик», «табиятка жат» катары каралган. Алар оң маанидеги адеп-ахлактык эрежелердин негизинде гумандуу коомду курса болот деп эсептешкен.

Кыргыз акындары ошону менен катар эле жеке жана коомдук жыргалчылык маселесин да өз чыгармаларында чагылдырышкан. Алардын пикирлерине ылайык жеке кызыкчылык жалпы кызыкчылык менен жуурулушуп кетпейт, тескерисинче, жалпы кызыкчылык жеке кызыкчылыкты сактоого көмөк бергенде гана өзүнүн чыныгы маанисине ээ болот. Коомдук жыргалчылык ар бир адамдын жыргалчылыгын камсыз кылуу аркылуу гана ишке ашышы мүмкүн. Гуманизм коом менен жеке адамдын ортосундагы өз ара мамиленин критерийи, моралдык-этикалык изгилик. Ушуга байланыштуу акындар төмөнкүчө белгилешкен:

Эл менен сен адамсың,
Элден чыксаң жамансың.
Эл менен сен бийиксиң,

Элден чыксаң кийиксиң [4, 98-б.].

Кыргыз акындары үчүн кийинки мезгилде бакыт тууралуу түшүнүктөр менен байланыштырылып жүргөн материалдык жыргалчылыктар бактылуу болуунун белгиси эмес, тескерисинче, адамдардын жогорку адеп-ахлактык сапаттары, рухий баалуулуктары анын негизги көрсөткүчү катары кызмат кылат.

Бакыт – бул жогорку баалуулук. Ушуга байланыштуу Гассенди: «Бакыт – бул башка бардык жыргалчылыктар баш ийген

жыргалчылык болуп эсептелет» [5, 136-б.], - деп жазат.

Акындар эл бактылуу болмоюн жеке адам бактылуу боло албайт дешкен. Элдин бактысы жогорку бактылуулук, адеп-ахлактуулуктун чен-өлчөмү, көрсөткүчү болуп саналат жана ар кандай эле чыныгы гумандуу адам өзү бактылуу болуудан мурда элдин бактысы үчүн күрөшүүсү зарыл. Маселен, Токтогулдун көз карашына ылайык, элдин жакшы жашоосуна камкордук көргөндөрдүн бардыгы адеп-ахлактуулук, тескерисинче, элдин өнүгүүсүнө бөгөт болуп, карама-каршы иш жасагандардын бардыгы - адеп-ахлаксыздык. Кимде-ким өз эли үчүн кызмат кылса, өзүнүн жеке кызыкчылыгын, ой-тилектерин, мүдөөлөрүн жана иш-аракеттерин элдин кызыкчылыгына, таламына аң-сезимдүү түрдө баш ийдире алса, ошол адамды адеп-ахлактуу адам катары эсептөөгө болот. Ушуга байланыштуу Жеңижок мындай деп ырдаган: «Эстүү адам элим дейт, эл жактаган жеңилбейт» [1, 170-б.].

Акындардын чыгармаларында мекенчилдик идеясына кенен орун берилген. Алардын пикирлерине ылайык мекенчилдик – бул социалдык түшүнүк эмес, адеп-ахлактык түшүнүк болуп саналат. Акындар мекенчилдикти баарынан мурда өз жерин коргоо катары карашкан. Ошондой эле мекенчилдик катары алар кыргыздар ич ара уруу-уруу болуп кагылышып турган шарттагы элдин биримдигин, бейпил жашоосун орнотууну да түшүнүшкөн. Уруулар ортосундагы карама-каршылыктарды коомдогу тескери, бүтүндөй эле кыргыз жергесине кайгы менен коштолгон көрүнүш катары кабыл алышкан.

Кыргыз акындарынын чыгармаларында «милдет» жана «ар-намыс» деген түшүнүктөр өтө тыгыз байланышта. Алар «милдет» түшүнүгүн элдик демократиянын позициясынан караган. Бийлик төбөлдөрү бул түшүнүккө мал-мүлктүү тапка баш ийүүчүлүктү, момундукту кошкон. Ал эми акындар болсо, адам үчүн «милдеттин ыйыктыгы тууралуу» айтуу менен, аны ички керектөөчүлүк, адилеттүүлүккө жана чынчылдыкка карата болгон терең ишеним катары түшүнүшкөн. Аларга жеке адам

үчүн да, бүтүндөй коом үчүн да ар-намыс түшүнүгү кадыр-барк деген түшүнүктөн бөлүнгүс нерсе. Адам өзүнүн кадыр-баркын сактабай туруп, эч качан чыныгы ар-намыска ээ боло албайт.

Акындардын достук тууралуу көз караштарына келгенде алардын куру чакырыктар, абстракттуу акыл-насыяттар менен эле чектелип калышпагандыктарын байкайбыз. Акындар элдер ортосундагы достукту чындоодо өздөрүнүн практикалык салымдарын кошууга аракет жасашкан. Алардын улуттар аралык мамилелерге карата болгон көз караштары реалдуу идеяларга баш ийдирилген. Кыргыз акындары улуттук чектелүүчүлүктү элдин артта калуусунун себептеринин бири катары эсептешип, экономикалык жана маданий жактан өнүккөн улуттар менен достук мамиледе болуу аркылуу кыргыз эли өнүгүү жолуна түшөрүнө терең ишенишкен.

Акындардын пикирлерине ылайык жеке адамдардын ортосундагы достук мамиле алардын бири-бирин түшүнүүсүндө, кадырлоосунда, биринин экинчисине болгон ишенимдеринде туюнтулат. Мына ушул жоболордун негизинде акындар үлгүлүү достуктун маңызын ачып беришкен жана чыныгы достон жалган досту ажырата билүүгө чакырышкан.

Аялдарга карата болгон сый-урмат мамилени биз байыркы түрктөрдө, анын ичинен кыргыздарда аялдардын коомдогу, үй-бүлөдөгү ордуна карата кеңири таркаган гуманисттик салттар менен бирдикте түшүндүрсөк болот. Ушул маселе тууралуу Л.Н.Гумилёв: «Аялдарга карата мамиле өтө сыйлуу рыцардык мүнөздө болгон. Бала боз үйгө киргенде алгач энесине жүгүнүп,

Адабияттар

1. *Жеңижок*. Ырлар. – Фрунзе, 1982.
2. *Бөкөшов Ж.* Токтогулдун философиясы // Кыргызстан маданияты. –1989. – 28-сентябрь.
3. *Сатылганов Т.* Чыгармаларынын жыйнагы. 2 т. – Т. 1. – Фрунзе, 1989.
4. *Арстанбек*. Ырлар. – Бишкек, 1994.
5. *Быховский Б.* Гассенди. – М., 1974.
6. *Гумилёв Л.Н.* Древние тюрки. – М., 1993.
7. *Калыгул. Казыбек.* Казалдар. – Бишкек, 1992.
8. *Молдо Кылыч.* Казалдар. – Фрунзе, 1991.
9. *Алыкулов Б.* Тандалмалар. – Фрунзе, 1984.
10. *Тоголок Молдо.* Насыят. – Фрунзе, 1985.

андан кийин гана атасына жүгүнгөн» [6, 73-б.], - деп жазат.

Ушул прогрессивдүү салт-санааны улантуу менен акындар өз чыгармаларында аялдардын укугун активдүү коргошкон. Алар аялдардын кадыр-баркын, алардын абийирин сактоо үчүн күрөшүп, коомдогу кездешкен патриархалдык моралдык жана укуктук эрежелерге, аялдардын кадыр-баркын тепсеген үрп-адаттарга каршы чыгышкан.

Албетте, кыргыз акындарынын адеп-ахлактык көз караштарында адамдардын эмгекке карата аң-сезимдүү мамилеси орчундуу орунду ээлейт. Алар үчүн эмгек бул адамдардын керектөөсү, алардын жашоосу үчүн зарыл шарт эле эмес, адеп-ахлактык жана рухий жактан толук жетилүүнү камсыз кыла турган фактор болуп да эсептелерин түшүнүшкөн. Жагымдуу шарттар түзүлгөн жерде эмгек адамга жагымдуу сезим жаратып, рахатка бөлөйт. Ал дүйнөдөгү бардык жакшы нерселердин, бардык эле кубанычтардын булагы.

Ошентип, кыргыз акындарынын чыгармаларында адеп-ахлактуулук маанилүү орунду ээлеген. Мына ушул маселелени түшүндүрүүдө алардын көз караштарындагы терең ишеним жана өз алдынчалык байкалат. Акындардын адеп-ахлактык идеялары, негизинен, дидактикалык мүнөзгө ээ болгон жана алар адамдарды моралдык нормаларга жат кылык-жоруктардан арылтууга жана изги, боорукер иш жасоого багыттоо максатын көздөшкөн. Акындар акыл-насаат, кеп-кеңеш айтуу, үйрөтүп жол көрсөтүү адамдардын адеп-ахлактык жактан жетилиши үчүн жалгыз жол деп ишенишкен.